

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2020.92.13>

УДК 811.161.2:801.66

ГРАФІЧНИЙ ПАРАМЕТР УКРАЇНСЬКОЇ РИМИ

МОВЧУН

Лариса Вікторівна,

кандидат філологічних наук,
ст. наук. співробітник відділу
лексикології, лексикографії та
структурно-математичної лінгвістики
Інституту української мови НАНУ,
вул. Грушевського, 4, Київ, 01001
E-mail: lesia_mova@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5155-2583>

Larysa

MOVCHUN,

PhD in Philology, Senior researcher
of the Department of Lexicology,
Lexicography and Structural-
Mathematical Linguistics, Institute of
the Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine,
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: lesia_mova@ukr.net

Стаття присвячена проблемі класифікації української рими за графічно-акустичною ознакою. Традиційний розподіл рим на графічні й акустичні не охоплює всього розмаїття способів і засобів фіксації римових слів на письмі, зокрема в контексті сучасної поезії, автори якої активно використовують вкраплення іншомовної графіки та нелітерні знаки. Проаналізований матеріал дає підстави для поділу рим на формально-акустичні, акустичні, акустично-графічні, графічно-акустичні та формально-графічні. Уточнена класифікація рим за графічно-акустичною ознакою дасть змогу вибудувати осучаснену загальну систематику української рими.

Ключові слова: поетична мова, рима, графіка, класифікація рим, графічна рима, акустична рима.

Дослідження української рими як безумовно звукового явища не варто обмежувати її фонологічною й лексико-семантичною класифікацією, адже рима літературної мови має глибоке книжне коріння. Для повноцінного її опису слід зважати й на графічну фіксацію: на засоби такої фіксації, на її «фонологічність» і на кореляцію між візуальними і звуковими образами римокомпонентів. Розгляд рими в цьому ракурсі, спрямований на виконання завдань римології, дасть корисний матеріал для фоностилістики та стилістики декодування.

Український правопис, що ґрунтується на фонематичному принципі з урахуванням принципів морфологічного,

традиційного та диференційного, добре пристосований для відтворення співзвучності слів на письмі, тому в читача переважно не виникає відчуття роздвоєння образу рими, за якого візуальне сприйняття суперечило б акустичному. Попри, здавалось би, зрозумілість понять «графічний» і «акустичний», у науковій літературі термінологічні одиниці (далі – ТО) *графічні рими* й *акустичні рими* дефініюють по-різному; є також і відмінності в класифікації рим за графічно-акустичною ознакою. Наприклад, термінопоняття «графічна рима» (далі – Р) амбівалентне, воно охоплює випадки (1) однакового написання й однакового звучання римем [Бельская 1977: 88; Гурин 1982: 7] і (2) їх однакового написання, але різного звучання [Левый 1974: 304]. Отже, треба уточнити класифікацію рим за графічно-акустичною ознакою й термінопозначення виявлених різновидів рим, а також проаналізувати їхні особливості, спираючись на поетичний матеріал, який дає підставу стверджувати, що «сєнс розглядати зорову форму [...] як поетичний засіб нарівні з елементами просодії і тропів» [Луговик 2014: 33].

Психолінгвістичний аспект питання відповідності писемної мови звуковій докладно дослідив І. О. Бодуен де Куртене, наголосивши, що взаємовідношення між мовою й письмом закладено в мовомисленні народу [Бодуэн де Куртене 1912: 6]; його дослідження продовжив фонетист С. І. Бернштейн, який стверджував, що відповідно до вимовно-слухової та писемно-зорової іпостасей мови існують два типи творчості (графічна і слухова, або декламаційна й недекламаційна), та описав особливості поетичної манери творців обох типів [Бернштейн 1927: 13-19]. Чимало цінних спостережень із цієї проблематики викладено в колективній праці «Нові тенденції в графеміці та орфографії» (Берлін – Нью-Йорк, 1986), зокрема про те, що правила орфографії і правила вимови в нормі не віддзеркалюють одне одного [Kohrt 1986: 93]. Графічні засоби поетичного тексту були об'єктом досліджень А. Г. Костецького (змістові функції поетичної графіки), Ю. К. Стехіна (графічні засоби актуалізації, виокремлення компонентів лексичної і граматичної системи поетичної мови), І. В. Арнольд (конотація графічних стилістичних засобів), Р. М. Бутова (традиції й інновації графіки поетичного тексту (на матеріалі російської

поезії ХХ ст.), Т. В. Гречушникова (структурно-семіотичні характеристики експериментального поетичного тексту), О. В. Кицан (роль креолізованих слів (графіксатів) у сучасній поезії). Безпосередньо до питання кореляції між акустикою й графікою рими звернувся В. М. Жирмунський. Дослідник розглянув особливості графічного позначення російської рими, зокрема відзначивши, що подібність написання може приховувати несхожість вимови (*Мария – чужия*), несхожість написання – подібність вимови (*капать – лапоть*), а в деяких випадках спостерігається графічна аналогія (слова *бог – рок* римуються, оскільки римуються *мог – рок*) [Жирмунский 1923: 108-109].

На основі принципів римування, з урахуванням «процесу взаємодії усної і писемної форм мови при утворенні рими» запропонував поділяти рими на акустичні, графічно-акустичні, акустично-графічні Б. П. Гончаров [Гончаров 1973: 153-165]. Загалом же рими, як правило, поділяють на дві групи:

- **Акустичні Р** [Бельская 1977: 88; Гончаров 1973: 163; Гурин 1982: 7; Діброва 2004: 7] / **рими «для вуха»** [Głowiński 2008: 488] (літерний запис римокомпонентів може не відповідати їхньому звучанню): *Стара й дівки залякані, лиш Яця / лице спокійне. Сили всі. Коваль / горівки, хліба вніс, їдять, гостяться...* (І. Франко).

- **Графічні Р** [Бельская 1977: 88; Гурин 1982: 7] / **рими «для очей»** [Томашевский 1959: 75] / **«очні Р»** [Томашевский 1959: 72] (письмо відображає співзвучність слів): *Тінь чорна стрімко падає униз – / то білий голуб так злітає вгору. / Проспект пташиний, сонячний карниз / вінчає строгі лінії собору* (Л. Костенко).

Графічні² Р [Левый 1974: 304] / **орфографічні Р** / **візуальні Р** / **зорові Р** [Іванов 2005: 704] / **рими «для ока»** [Głowiński 2008: 488] / **рими для очей** / **написальні Р** [Іванов 2005: 704] (ідентичне графічне позначення римем не обов'язково відповідає їх однаковому звучанню): *Ой та хай шумує вишневе винце, / Ой та най росте між молодими сонце* (В. Качкан).

Історія рими свідчить, що візуальний образ рими в деяких мовах був настільки важливим, що відсутність точності

написання й вимови вважали порушенням римової норми³. Це стосується, наприклад, англійської, французької, меншою мірою російської мови з історичним принципом правопису. Таким чином, одна і та ж фонема на письмі може мати дуже несхожі графічні позначення (*mate, eight, lay*) і навпаки – однакове написання відповідає різним фонемам (*dove, above* і *move, prove*), а звідси різниця між акустичним і графічним образами рими. Дотримання принципу графічної тотожності співзвучних слів може бути пояснено естетичною, зокрема орнаментальною функцією рими. Для позначення суто графічної нетотожності, що не позначається на якості звучання (*истуканны – страны*), використовують ТО **графічно неповна Р** [Чижевський 2003: 222].

Така ж естетична природа підкресленої новизни, почасти деструктивності як естетичної інтенції лежить в основі багатьох графічних прийомів, що віддаляють візуальні образи римокомпонентів один від одного або (рідше) зближують за ознакою неорфографічності. Між римами *три – сестри, 3 – сестри* і *3 – сес3*, попри очевидну тотожність мовних знаків, існує однак різниця, адже перша рима, точна у фонологічному плані, демонструє нормативне кореспондування між звучанням і літерною фіксацією слова на письмі (подібні випадки повної відповідності ми традиційно вважатимемо **графічно-акустичною Р**), а друга рима – лише акустична: *Одна на другу позирали [ворони], / Неначе три сестри старі* (Т. Шевченко); *звідки вони вертають, – могила моєї сестри, / але я про це ще не знаю, мені всього лише 3* (Ю. Буряк). Римеми третьої рими тотожні в акустичному і графічному аспекті, особливість полягає в гібридній, креолізованій писемній формі одного з римокомпонентів: *Я шукав десь днів зо 3 – / на візні і в сес3* (Л. Мовчун). Рими з нелітерними елементами вважатимемо **формально-акустичними Р**.

³ Не бажаючи порушувати канон графічної точності, поети натомість порушували правила орфографії (нада – рада, чему-та – Анюта, изволишь – колишь). В. О. Западов доводив системність цього явища в російській літературі [Западов 1969: 30]. Дотримання графічної відповідності римокомпонентів усупереч нормі набуває в сучасній мові стилістичної маркованості: *От за таких народ спокоїн, / Дарує їм любови жар, / Бо ти у битвах – добрий воїн, / У полі – ратай і кобзар* (П. Засенко).

Візуалізаційні прийоми (інтервал, знаки пунктуації, дефіс тощо всередині римеми) здатні змінити характер рими; якщо ж тотожні знаки використано симетрично в обох римових словах, рими залишаються у своїй категорії. У вірші І. Малковича «Пританцьовування на одній нозі» літерна парцеляція перетворює форму слова на багатоплановий знак, візуалізуючи дію (підстрибування); рими *Іва, а, а, на – ра-а-а-на, Яри, и, и, но – дівчи, и, и, на* належать до акустичних; перша має тотожне літерне позначення, але використано різні нелітерні знаки, а друга за тотожності використаних знаків має неоднаковий літерний склад римеми: *Ой розкажи-но, Яри, и, и, но, / (це ніби сповідь моя) / – ча-ча – / яка полюбе дівчи, и, и, на / такого кретина, як я? / – ча! – / Яка полюбе, Іва, а, а, на? – / на тім 'ї – душе, е, вна / ра-а-а-на*. Неоднаковий літерний склад і в акустичній панторимі І. Павлюка: *Про-він-ці-я, / Бо-він-це-я*.

Ще одна тенденція графічної трансформації слова – анжамбеман (складовий і навіть літерний), що набуває найвибагливіших щодо орфографії форм. Це дієвий прийом перетворення приблизної Р (напр. *весни – зупинить*) на точну: *першої в світі весни / чуєш, не зупини- / ть* (Д. Лазуткін). Так само легко анжамбеманна Р дає змогу римувати компоненти, що без графічної деформації не можуть уважатися навіть римоїдами (напр., слова *ребра* і *перебудуємося* мають різний акцент *Е / У* і римове ядро *РЕ / ДУ*), причому також у формі графічно точної Р: *умільці брать стрибком паркани / питань поставлених на ре- / бра й ми тепер нараз пере- / будуємося от чекай-но* (О. Гриценко). Отже, поняття «графічна Р» у контексті сучасної поетичної мови набуває ще одного значення: це лише графічна тотожність компонентів рими, яку неможливо кваліфікувати ні як графічну Р, ні як акустичну Р.

Цей різновид рим утворює групу *формально-графічних Р*. До неї можна також зарахувати випадки літерного збігу слів, що не утворюють риму (ідеться про графічні перегуки між римовими словами різних римопар у тексті, які можна виявити візуально). Такі зв'язки між автономними римопарами В. С. Баєвський кваліфікує як *нерівноклаузульні тіньові Р* [Баєвський 1974: 11]. *Коли так невгавала колотнеча, / І консул Кассій рвався згаряча, / Немов на лихо, в нім кипіла кров*

стареча, / Й боявся вже сенат, що ось-ось до меча / Пірвуться спорами розжерті городяни (І. Франко) – між римопарами *колотнеча – стареча* і *згаряча – меча* графічний зв'язок установлює буквесполучення *ча*, таким чином усі чотири слова утворюють формально-графічну Р.

Сучасна поезія надає вагомої ролі графічним засобам поетичного слова, тож цілковиту рацію мав Ф. де Сосюр, говорячи про те, що «написане слово так тісно сплітається зі словом усним, чийм зображенням воно є, що врешті-решт привласнює собі головну роль» [Сосюр 1998: 37]. У 90-х рр. минулого століття відбулося не лише відродження, а й бурхливий розвиток візуальної поезії, започаткованої українською бароковою літературою XVII ст. і продовженої футуристами початку XX ст. Суть цього виду мистецтва полягає в тому, що «зовнішня зорова форма поетичного тексту не лише фіксує усну (звукову), а й разом із нею утворює естетичну єдність» [Луговик 2014: 33].

Паліндром як найпопулярніша форма візіопоезії показав суто графічні потенції мови, відкрив осмислену естетику зворотності візуального знака, матеріалізував за допомогою літер симетрію, яку неможливо виявити у звуковій іпостасі слова. Слова-паліндроми (*Хижих / Мечем / Мирим* (А. Мойсієнко), рядки-паліндроми (*Хата – шум у шатах. / Хата – гопака по гатах. / Хата – чумакам у чатах. / Хата – пракут у Карпатах* (А. Мойсієнко) можна інтерпретувати як *дзеркальні анаграмні Р*, що також належать до формально-графічних Р.

Відгомін візуалізації спостерігаємо навіть у «невізуальних», традиційних текстах, у яких використано засоби перекодування словесних знаків (латиницю, цифри та інші символи) у найефективніший для сприймання частині віршового рядка – на місці кінцевої рими. Яскравою ілюстрацією суті цього явища може слугувати макаронічна формально-акустична Р з подвійним ламанням стандарту (російське вкраплення транслітеровано латиницею): *і власне чим вже ти тут зарадиш / лише усміхнешся – / коли здійнявши руки / вона крикне зранку – / privet tovarish* (Д. Лазуткін). У результаті перекодування виникає абсолютна невідповідність між візуальними образами двох римоконпонентів, що дає підстави зараховувати ці рими

до *формально-акустичних Р*. Знакові засоби творення цього виду рим найрізноманітніші. Зокрема в ролі римокомпонентів уживають:

- Літери, що не належать до української абетки: *Де незгода з давніх пор*, / *Б'ються лиш за «ь» та «ъ»* (І. Франко); *А мудре Сталіна лице* / *Всміхається мені з портретів*, / *Він дітям вітаміном С* / *Із позолочених багетів* (О. Доріченко).

- Слова (переважно варваризми), відтворені неукраїнською графікою: *Кануть тіні ластів'ят* / *В лонах сірих відер*. / *Буде й вершнику – vivat* (Р. Скиба).

- Слова з крапками на місці пропуску літер (графічний евфемізм): *Слуга не прийде більш сюди. Що хочеш* / *Тепер [роби] зо мною, але знай одно*: / *Осягнеш тим не те, про що клопочеш*, / *На себе й на свій [дім] ти наволочиш* / *Одно великеє, всесвітнєє 2..но* (І. Франко); *Вранці вилізе з торби синій митець* / *Й намалює звуки пунктирною лінією*: / *«Мужики, похмеліться, бо їй-богу п...ць!»* (С. Пантюк).

- Арабські цифри: *Усе ж бо до пори*, / *Не вік же й потурати клятій плоті*. / *Візьму й піду. Та хлопці із «03»* / *На першому ж зустрінуть повороті* (Б. Мозолевський); *Обморожені зорі угорі скриготять*, / *ти ж на самому споді безберегового моря*, / *електричка відходить в 22.45* (В. Стус).

- Римські цифри: *Тоді, як тихо в очереті* / *Народиться Микола III* (Олександр Олесь).

- Умовні позначення, символи: *На сцену / замікрофону напхнено* / *наш де Пу-тат і навіть Там К°* / *пан Лесь Танюк несе краватку* (В. Неборак).

- Графічні варіанти: *серце антициклону* / *б'ється в тобі синкопами* / *я – твій останній кло(у)н* (Ю. Іздрик).

- Поєднання кількох чинників: *себе жереш і п'єш себе*, / *і випромінюєш 7-Б* (В. Неборак); *Губляться смутно у місті, як в лісі*, / *Безрогі трамваї, смішині і гніді*. / *Природа заслабла на +38* (Р. Скиба); *Я звичайна фігура: b2 – b3*. / *Я за кольором чорний, за зростом – ваи*, / *Тільки я не сприймаю цих правил гри*. / *Забажав – і скочу на 4h* (Ю. Бедрик); *якщо у рівні прокачки героя не полягає прогрес*, / *то можеш, скачавши голограму, потрапити в Африку* / *або накласти на себе руки, не забувши натиснути Ctrl+S* (П. Коробчук).

На цьому графічно одивненому тлі незначні відхилення в написанні римових слів (точніше римем) за майже ідентичної вимови дають підставу зараховувати рими, слідом за Б. П. Гончаровим, до групи **акустично-графічних Р**: *У кривавий цирк змінилась / Коріола, вчора **ще** / Гамірлива та щаслива, – / А сьогодні з добра дива / Вулицями кров **тече*** (І. Франко); *Можу будь-кого від Аз до **Ять** / на усі три літери **послать*** (Л. Талалай).

Отже, поетична мова підтверджує важливість урахування графічних засобів фіксації римових слів, що набувають найрізноманітніших, зокрема й нелітерних форм, у зв'язку з чим традиційну класифікацію рим на графічні Р й акустичні Р варто розширити. На підставі проаналізованого римового матеріалу ми розрізняємо такі різновиди рим: акустичні Р (позначення співзвучних частин римових слів на письмі не збігається), формально-акустичні Р (римокомпонент чи римему позначено на письмі нелітерно або ж графікою, відмінною від сучасної української), акустично-графічні Р (що враховують випадки римування слів з традиційним позначенням *щ, є, ю, я, ї* і літерною передачею відповідних фонем), графічно-акустичні Р (повна відповідність між звучанням і написанням співвідносних частин римових слів), формально-графічні Р (графічна тотожність співвідносних частин римових слів за відсутності акустичної тотожності). Уточнена класифікація рим за графічно-акустичною ознакою дасть змогу вибудувати осучаснену загальну систематику української рими.

Баевский В. С. Типология русской лирической поэзии: автореф. дисс. ... докт. филол. наук. Тарту, 1974. 35 с.

Бельская Л. Л. К проблеме классификации и систематизации рифм (На материале поэмы Некрасова «Мороз, Красный нос»). *Научн. докл. высш. школы. Филол. науки.* 1977. № 4. С. 86 – 92.

Бернштейн С. И. Стих и декламация. *Русская речь. Сборники, издаваемые Отд. словесн. искусств.* Ленинград, 1927. Вып. 1. С. 7 – 41.

Бодуэн де Куртенэ И. А. Об отношении русского письма к русскому языку. Санкт-Петербург, 1912. 138 с.

Гончаров Б. П. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы. Москва, 1973. 275 с.

- Гурин І. І. Словник рим Євгена Гребінки. Миргород, 1982. 65 с.
- Діброва С. М. Словник рим Т. Г. Шевченка. Сімферополь, 2004. 144 с.
- Жирмунский В. М. Рифма, ее история и теория. Петербург, 1923. 339 с.
- Западов В. А. «Способ произношения стихов» и русская рифма XVIII века. *Учен. зап. Ленингр. пед. института*, 1969. Т. 320: Проблемы жанра в истории русской литературы. С. 21 – 38.
- Иванов А. В. Словарь фонетико-метрической терминологии. Москва, 2005. 1184 с.
- Левый И. Искусство перевода. Москва, 1974. 396 с.
- Луговик М. М. Зорова поезія: від футуризму Михайля Семенка до паліндромних братчиків літературного гурту «Геракліт». *Слово і час*. 2014. № 2. С. 33 – 44.
- Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Київ, 1998. 324 с.
- Томашевский Б. В. Стих и язык. Москва; Ленинград, 1959. 471 с.
- Чижевський Д. Український літературний барок. Харків, 2003. 460 с.
- Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J. Słownik terminów literackich. Wrocław, 2008. 706 s.
- Kohrt M. The Term 'grapheme' in the History and Theory of Linguistics. *New Trends in the Graphemics and Orthography*. Berlin; New York, 1986. P. 80 – 96.

REFERENCES

- Bayevskii, V. (1974) Typology of Russian Lyrical Poetry (D. Thesis, Russian literature). Tartu (in Rus.).
- Belskaya, L. (1977) To the problem of classification and systematization of rhymes (Based on Nekrasov's poem "Frost, Red Nose"). *Nauchnyye Doklady Vysshei Shkoly. Filologicheskiye Nauki*, (4), 86 – 92 (in Rus.).
- Bernstein, S. (1927) Verse and recitation. *Russkaya Rech. Sborniki, izdavayemyye Otdelom slovesnykh iskusstv*, (1), 7 – 41 (in Rus.).
- Baudouin de Courtenay, I. (1912) About the connection of the Russian letter and Russian language. St. Petersburg (in Rus.).
- Gontcharov, B. (1973) Verse vowel organization and rhyme problems. Moscow (in Rus.).
- Guryn, I. (1982) Yevhen Hrebinka's rhyming dictionary. Myrhorod (in Ukr.).
- Dibrova, S. (2004) Taras Shevchenko's rhyming dictionary. Simferopol (in Ukr.).
- Zhirmunskii, V. (1923) Rhyme, its history and theory. Petersburg (in Russ.).

Zapadov, V. (1969) «The method of pronunciation of poems» and the Russian rhyme of the XVIIIth century. *Uchenyye zapiski Leningradskogo Pedagogicheskogo Instituta*, (320), 21 – 38 (in Rus.).

Ivanov, A. (2005) Dictionary of phonetic and metric terminology. Moscow (in Rus.).

Levy, J. (1974) The art of translation. Moscow (in Rus.).

Luhovyk, M. (2014) Visual poetry: from futurism by Mikhail Semenko to the palindromic brothers of the literary group «Heraclitus». *Slovo i chas*, (2), 33 – 44 (in Ukr.).

Saussure, F. de (1998) General linguistics course. Kyiv (in Ukr.).

Tomashevskii, B. (1959) Poem and language. Moscow; Leningrad (in Rus.).

Chyzhevskiy, D. (2003) Ukrainian literary baroque. Kharkiv (in Ukr.).

Głowiński, M., Kostkiewiczowa, T., Okopień-Sławińska, A., Sławiński, J. (2008) Słownik terminów literackich. Wrocław (in Pol.).

Kohrt, M. (1986) The term ‘grapheme’ in the history and theory of linguistics. In *New Trends in the Graphemics and Orthography* (p. 80 – 96). Berlin; New York.

Статтю отримано 09.02.2020

Larysa Movchun

GRAPHICAL PARAMETER OF UKRAINIAN RHYME

This study deals with the classification of Ukrainian rhymes based on visual and phonic signs.

Ukrainian orthography is based on the phonemic principle, taking into account morphological, traditional and differential. It is well adapted to reproduce the consonance of words in a letter, so predominantly the reader does not experience the feeling of splitting the image of the rhyme. Despite the clarity of the concepts ‘visual’ and ‘phonic’, the terms ‘visual rhyme’ and ‘phonic rhyme’ defined in the scientific literature differently.

Our purpose was to study the means of visual representation of rhyming words and analyze the degree of coincidence of the visual images of the rhyme components. Mainly the aesthetic intention is an impulse of employing graphic techniques that estrange visual images of components from each other or bind them on the basis of orthographic deviation. The

authors of modern poetry actively apply foreign letter inclusions, rows of dots, figures and other non-alphabetic signs.

Analysed material gave grounds for the rhymes distribution to phonic, formally phonic, phonic-and-visual, visual-and-phonic, formally visual. In phonic rhymes, the relative parts of the rhyming words are not identical in the letter. Formally phonic group includes rhymes with non-literal or foreign-literal components. Phonic-and-visual rhymes takes into account the cases of traditional notation of some letters. The vowels of these rhymes are identical. Visual-and-phonic rhymes expect complete correspondence between the vowels and the letters of the correlative parts of the rhyming words. Formally visual rhymes cover cases of visual identity of correlated parts of the rhyming words and dissimilarity of vowels.

A refined rhyme classification will help to originate a modernized general systematics of Ukrainian rhymes.

Keywords: poetic language, rhyme, graphics, rhyme classification, visual rhyme, sound rhyme.